www.pertwk.com

و

بەرەوپێشچوونی فەرهەنگیو زمان ناسی کوردان لەسەدەی بیستەمدا

بەرەوپێشچوونی زمانو ئەدەبی کوردی لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا توندتر بووەو لە هەموو بوارەکاندا جگە لە ئەدەبیاتی عامیانە کە وەك باسمان کرد بۆ کۆکردنەوە لەگەڵ ئەو بەرەو پێش چوونە هاوڕێ بوون، گەشەی کردوەو بەرەو پێش چوون. دیارە ئەم گەشە کردنو پێشرەفتە چەند هۆکارێکی هەیە کە لە ژێرەوە ئاماژە بە هێندێکیان دەکەین:

(3) کوردو کوردستان، واسیلی نیکیتین، ل 566.

- نیشتەجێ بوونی عەشایەری کورد لە ولاتانی ئێران، تورکیە، عێراق، سووریەو بە تایبەتی ڕووسیە. ئەو جێگیر بوونەو دامەزرانی ئەوان بوو بە هۆی گەورە بوونی شارەکان، دانانی مەدرەسەو فێربوونی خوێندنو نووسینو بردنە سەری ڕادەی خوێندەواری.
- بلاو بوونەوەی زۆری میدیاو هۆی پێکهاتنی پێوەندی وەك ڕادیۆ، تلویزیۆنو چاپەمەنی کە بوو بە هۆی وەرگرتنی مەتلەبی زانستیو ئەدەبی، ڕاکێشانی توێژی لاوانی دەرس خوێندوو بۆ لای ئەم ئامرازانەو بەشدار بوونیان لە کارو باری زانستیو خوێندنو پەروەردە بوونی مەکتەبەکانی ئەدەبی.
- بلاوبوونەوەی هۆی پێك گەیشتن وەك جادەو ڕێگەو بان، ڕێگەی ئاسنو ڕێگەی هەواییو دەرياییو دۆزینەوەو کەشفی یەك لە دوای یەکی کەرستەی پێویست بۆ هاسانکاری ئەم بەرنامانە، وەك فڕۆکەو لۆکۆمۆتیو، ئوتووبووس، سەییارەو گەمێی توندڕۆ کە بوونە هۆی هاموشوێ ڕۆژ لە ڕۆژ زیاتری نێونەتەوەییو ئاشنا بوون لەگەڵ زانستو فەننی خەڵکانیترو گۆڕینەوەیان لەگەڵ یەکتر.

ڕاستە کە نەتەوەی کورد ئاسەواری زۆر بە نرخی لە ڕابردووی زۆر دوور هەیەو وتەی واسیلی نیکیتین "عەلی حەریری" لە شەمزینان لە سەرەتای سەدەی یازدەهەمی میلادی ـ 900 ساڵ بەر لە ئێستا بە زمانی کوردی شتی دەنووسیو هەر چەند دیوانەکەی دەست نووسەو دوای ئەویش شاعیرو نووسەرانی کەم وێنەی وەك "ملا احمد جزیری"، "فەقێ تەیران"[(1)] و "مەلا باتە"ی خەڵکی هەکاری[(2)] و هیترو لە ئاخریا ئەحمەدی خانی (1591 ـ 1652) هەڵبەستوانی چریکەی میللیو حەماسی "مەمو زین" هاتنە وجوود کە شیعرە غەناییەکانیان لە ڕیزی باشترین شێعرەکانی شاعیرانی ناوچەکەو بگرە دنیاش. تەنانەت زۆر کەس شیعرەکانی خانی بە بەرزترین شیعری غەنایی دنیا دەزانن‌و لە ڕیزی غەزەلەکانی مەولانا جەلالەدینی مەولەوی دێننە

(1) چیرۆك یا چریکەی هەڵبەستراوی ئەسپی ڕەش هی ئەم شاعیرەیە.
(2) چیرۆکی بە ناو بانگو نەمری قەڵای دمدم هی ئەو زاتەیە.

ئەژمار[3]. بەڵام لە سەدەی بیستەم ڕەونەقی زمانو ئەدەبی کوردی حاڵەتێکی گشتی بە خۆیەوە دی، شاعیرانو نووسەرانو لێکۆڵەرەوانی گەورەی هێنایە وجوود کە لە ژێرەوە ئاماژە بە گۆشەیەکی ئەم گەشە کردنە ئەکەین:

ویلچفسکی دەنووسێ بزووتنەوەی ئەدەبی نوێ، هەڵبەستو ئەدەبیاتی کوردی لە ئاخریەکانی سەدەی نۆزدەهەم بە دەرکەوتنو ئاشکرا بوونی شاعیرانو نووسەرانی وەك "نالی"، "حاجی قادری کۆیی"و "عبدالله بەگی مصباح الدیوان" کە ناوی شێعریی "ئەدەب" بووە دەست پێ دەکاو بە دوای ئەم سەردەمەدا دەتوانین ڕیزێکی درێژ لە ناوی ڕێبوارانی ئەم کاروانە دەرخەین کە هەر کام بە شێوەیەك لە لاپەڕەکانی گۆڤارو چاپەمەنییەکانی وەك "هاوار" کە لە دیمشق چاپ دەکراو بڵاو دەبووەوە. ئەوەش خۆی ئەم ڕاستییە دەردەخا کە کورد ئەدەبیاتی جێگرتووی هەیەو پێویست ناکا لەوەش زیاتر لە سەری بڕۆین. بەڵام ڕاستییەکەش ئەوەیە کە دوو برای ڕێزداری کورد ئەمیر جەلادەت بەدرخانو ئەمیر عەلی کامران بەدرخان کە گۆڤاری "هاوار"یان بە دوو زمانی کوردیو فەرانسەیی وەك بڵاوکێکی ئەم بزووتنەوە ئەدەبییە بڵاو دەکردەوە کە یەکەم ژمارەی لە 15ی مانگی مای 1932دا چاپو بڵاو کراوەتەوەو زۆر بە گەرمی پێشوازی لێ کراوەو کەسایەتی جۆراوجۆری وەك "هویندە سوری" دوکتور ئەحمەد نافیزو شاعیری ناوداری کورد "جگەر خوێن"و کەسگەلێ لە سەرۆك عەشیرەتەکان لە هیچ یارمەتییەك دریغیان نەکردوە، لەوەش گرینگتر ئەوەیە کە لەم ڕێگەدا ئەو سەرۆك عەشیرەتانەی ناکۆکو ناتەباش بوون، ناکۆکی خۆیان لە بیر بردەوە. بەڕێوەبەرانی گۆڤاری "هاوار" بۆ بەڕێوەبردنی بەرنامەی بە سوودی فەرهەنگی خۆیان لە پێناو بردنە پێشی فێر کردنی زمانی کوردیو پێکهێنانی ئامرازی پێویست لقو دەفتەریان لە شوێنگەلی جۆراوجۆر دامەزراند کە هەر کام لەو شوێنانەش بەشێك لە ئەرکەکانی لە گوێن، ساغ کردنەوەی ئەلفو بێی زمانی کوردی، بەشی پەروەردە کردنی منداڵانو تازە لاوانیان بەڕێوە دەبرد، ئەو بەشەی دوایی

[3] واسیلی نیکیتین، هەمان سەرچاوە.

کتێبی شێعرو چیرۆکی بۆ منداڵان ئامادە دەکردو بڵاوی دەکردەوە. ئەمیر کامران بەدرخان‌و دۆستەکانی ساڵی 1933 لە بەیرووت، دەستیان دا فێر کردنی ئەلفبای کوردی بە پیتی لاتین کە ئەم کارەش زۆر بە گەرمی پێشوازی لـێ کراو ساڵەکانی دواتر دەقگەلێکیان لە وانە جۆراوجۆرەکان بە زمانی کوردی ئامادە دەکرد، هەر چەند بە داخەوە دواتر بە هێندێك هۆی سیاسی ئەم کارە ڕاگیرا، بەڵام بناغەیەکی باش بوو بۆ تێکۆشانی جیلەکانی دواترو ئیمڕۆ سەرەڕای ئەو هەموو کۆسپو تەگەرانەی هەن گەشە کردنی زمان‌و ئەدەبی کوردی لە سووریە جێگەی سەرنجە.

هەر لە سەرەتاوە کوردان نووسەرو وەرگێڕی گەورەیان هەبووەو هەیانە کە لە ئەدەبیاتی فارسیدا دیارن، دەکرێ باسی ڕێزدارانی ژێرەوە بکەین: دوکتۆر محمد موکری کە بە ڕاستی بایەخی کارە ئەدەبییەکانی حاشا هەڵنەگرە ـ بە تایبەتی لە کوردناسی‌و ئەدەبیاتی کوردیدا ـ مامۆستای خوالێخۆشبوو ڕەشید یاسەمی نووسەرو وەرگێڕ کە نووسراوەو وەرگێڕدراوەکانی دەریایەك نرخیان هەیە، هەروەها بلیمەت محەممەد مەردۆخی کوردستانی کە مێژووی کوردو کوردستانی نووسیوەو یەکێك لە ڕۆحانییە زاناکان‌و گەورەترین سەرچاوەی دەوڵەمەندی کوردناسییە. برایم یونسی نووسەرو وەرگێڕی پایەبەرزو هەروەها خوالێخۆشبوو محەممەد قازی وەرگێڕی گەورەی ئێران کە لە ڕاستیدا دەکرێ بە گەورەترین‌و باشترین وەرگێڕی هاوچەرخی بزانین‌و ئەوە بۆ ئەم وەرگێڕە باشترین سفەتە کە هەموو شارەزایانی هونەری وەرگێڕان قبووڵیانە. عەلیمحەممەدی ئەفغانی نووسەری "مێردی ئاهوو خانم"و "شادکامانی دۆڵی قەرەسوو" کە خاوەن ڕایان لەم بوارەدا ئەو بە گەورەترین ڕۆمان نووسی هاوچەرخ دەزانن. عەبدولڕەحمان شەرەفکەندی هەڵبەستوان، وەرگێڕ، لێکۆڵەوەرو نووسەری گەورەی کورد "هەژار" کە فەرهەنگی کوردی ـ فارسییەکەی کە بە ناوی "هەنبانە بۆرینە" چاپو بڵاو بۆتەوە خۆی شاکارێکە. هەروەها محمدامین شیخ الاسلامی ناسراو بە "هێمن" شاعیرو نووسەرو وەرگێڕی خۆشەویست.

له توركيەش نووسەرانی پایەبەرزی وەك (یاشار كەماڵ)مان هەیە، هەر چەند بە ڕەگەز كوردە بە هۆیانەی پێشتر باسمان كرد بە توركی نووسیویەتی‌و لە ڕیزی گەورەترین نووسەرانی توركیەدایەو دۆستی بە زەوقم ڕەحیمی ڕەئیس نیا زۆری لە نووسراوەكانی وەرگێڕاوەتەوە سەر زمانی فارسی، ئەم دەردە یەخەی كوردەكانی عێراق‌و ڕووسیەی نەگرتۆتەوە. لە عێراق دوای ئەزموونێكی كە لەگەڵ ئیمپراتۆری عوسمانی هەیانبوو بە پێی ئەو قەرارەی درا بوو خودموختارییەك بە كوردەكانی وێ دراو بە تایبەتی لە چاپو بلاوكردنەوەی كتێبو ڕۆژنامەو بلاوكی دیكە بە زمان‌و خەتی كوردی تا ڕادەیەك ئازادییان دەست كەوتو لە خوێندنگاكانی ناوچە كورد نشینەكان پەروەردەو فێركردن بە شێوەی ڕەسمی بوو بە كوردی‌و ئەمڕۆش ئەم یاسایە بەڕێوە دەچێ. بە دوای ئەم قەرارەدا بلاوكەرەوان هیمەتیان كردو لە نووسین‌و بلاوكردنەوەی كتێبو چاپەمەنی دیكە بە زمانی كوردی ئەوەندەی بۆیان كرا هەوڵیان داو لەم ڕێگایەدا مامۆستا حوسێن حوزنی موكریانی كە بە ڕەچەڵەك خەڵكی شاری مەهاباد بوو بەلام بەرەو عێراق كۆچی كردبوو لە وێ دەستی بە دامەزراندنی چاپخانە كردو نووسراوەكانی خۆی‌و خەڵكی دێ لە وێ چاپو بلاو دەكردەوە كە تەنیا بۆ خۆی 11 كتێبی بە نرخی مێژووی نووسیوە یا وەری گێڕاون‌و چاپو بلاوی كردوونەوە كە هەموویان بایەخی زانستی‌و ئەدەبی بەرزیان هەبووەو باشترین سەرچاوە بۆ ئەو كەسانەیە كە لێكۆڵینەوە دەكەن. ئێستا بێجگە لە مەكتەبەكانی سەرەتایی‌و ناوەندی‌و دوا ناوەندی چەند زانكۆش دامەزراون كە بە زمانی كوردی دەرسیان لێ دەخوێندرێ. لە شارە گەورەكانی كوردستانی عێراق وەك هەولێرو سولەیمانی‌و كەركوك‌و مووسڵ خەڵكێكی زۆر خەریكی خوێندن‌و تێكۆشان‌و نووسەری گەورەشیان دەنێو دان كە وانەكانیان تەواو كردوەو خەریكی دەرس گوتنەوەن‌و كاری نووسەریش دەكەن. لەوانی پێشووش دەتوانین ناوی "گیوی موكریانی"، مامۆستایان محەممەدئەمین زەكی نووسەری كتێبی نایابی "لێكۆڵینەوەیەك لە مێژووی كوردو كوردستان‌و پرۆفیسۆر توفێق وەهبی‌و هەروەها

کچی شایستەی گیوی موکریانی بە ناوی کوردستان موکریانی، هەروەها لە بەدرخان عەلی سەیدەو دوکتور ئەحمەد نافیز لە سووریەو زۆریتریش ناو بەرین.

چەند بە جێییە کە لە لێکۆڵەرەوەو زانای پایەبەرز "سی، جی ئێدموند"و شوێنەواری زۆر بە نرخی ئەو بە ناوی "پێرستی چاپەمەنی کوردی کوردستانی باشوور" ناو بەرین کە لە ڕۆژنامەی ئەنجومەنی سەڵتەنەتی ئاسیای ناوەندی بەرگی 4 لە ساڵی 1937دا بڵاو بۆتەوەو لە بەر ئەو هەموو زەحمەتەی کە کێشاویەتی قەدری بزانین‌و سوپاسی بکەین، جگە لەوانەش لە بواری زمان‌و ئەلفو بێی‌و دەستووری زمانی کوردی هەنگاوی گەورەی هەڵگرتوە. دەبێ ئەم ڕاستییە بلێین کە ئەمڕۆ کوردستانی عێراق ناوەندی گەشەو پەرەپێدانی زمان‌و ئەدەبیاتی کوردییە کە باس‌و ڕاوێژ لە سەری، پێویستی بە کتێبێکی جیاواز هەیەو لە بڵاوکردنەوەی نووسین‌و شوێنەواری خەڵکیتریشدا ڕۆڵێکی بەرچاویان هەیەو بۆ نموونە ئاماژە بە کتێبی مێژووی ئەدەبی کورد لە نووسینی "پ، ت، بوا" پێویستە. بەڵام لە بواری زمان شناسی کوردیدا، تێکۆشان لە ڕووسیە بە شێوەیەکی دیکەیە. لە وێ بەرنامەیەکی ڕێك‌و پێك‌و زانستی داڕێژراوەو "ویلچفسکی" کە لەم بابەتەوە بە تەواوی کۆڵیویەتەوەو دەڵێ: لە جاری یەکەمدا هەوڵ درا ئەدەبیاتی نووسراوی کوردی بەم شێوەیە کە لە ناو خەڵکدا باوە بێتە دابەزاندن‌و لە سەر ئەم بنەمایە لە پێشدا لە ئەدەبیاتی ڕەواج لە نێو کوردەکانی ئەرمەنستان هاتە وجوود، دوایە بۆ کوردەکانی گورجستان‌و نەخجەوان کە زاراوەکانیان لە یەك نێزیك بوو، دواتریش کتێبگەلێ بە زاراوەی ئەو کوردانەی کە لە ئازەربایجان بوون چاپ‌و بڵاو کراوە.

ئاخرەکەی لە ساڵی 1933 هەوڵێکی زۆر درا تا کوردەکانی دانیشتووی تورکمەنستانیش بگرێتەوە، سەرەڕای ئەوەش کە لە ساڵی 1932 خوێندن‌و خوێندەوار کردن‌و فێربوون‌و فێرکردن لەم ناوچانەی کوردی لێی نیشتەجێی بوو، ببوە گشتی. دوایە کاتێك لە ساڵی 1934 لە ئێرەواندا کونگرەیەك بەسترا کە ئامانجی سەرەکی ئەم کونگرەیە پێکهێنانی ڕەوشتێکی پەسند کراوی زمان‌و ئەدەبی

کوردو دابین کردنی پێوەندی لەگەڵ زمانو ئەدەبیاتی کوردەکانی ئەو لای سنوورەکانی سۆڤیەت بوو، وێڕای ئەوەش لە ئەدەبیاتی کلاسیکی سەبکی ئەحمەدی خانیو سەبکی ئەو وەك یادگارێکی سەردەمانێکی پێشووی کوردان کەڵکی لێ وەرگیرا تا بەم شێوە کوردەکانی ڕووسیە کە لە پاشکەوتووترین بەشی کوردان بوون، ببنە پێشاهەنگی کورد، سەرەڕای ئەوەش بە وتەی ویلچفسکی ئەم زمانە ئەدەبییەی کوردەکانی ڕووسیە دەبێ لە گەشە کردنی بێ ئەملاو ئەولای کوردەکانی دەرەوە لە بواری فەننیو دەوڵەمەندی وشەو سەبك کەڵك وەرگرێ. پێویستە نموونەکانی ئەدەبی کلاسیکی کوردی بە جێ ماو لە سەردەمی دەرەبەگایەتی جێگەی خۆیەتی ئاسەواری فولکلوریش بکاتە سەر مەشق.